

## TÜRK MEMLÜKLER DÖNEMİNDE SARAY AĞALIĞI ÜSTÂDÂRLIK

Fatih Yahya AYZ, (1250-1382), İFAV Yayınları, İstanbul 2008, XII+250 s.

Saim YILMAZ\*

Memlûkler (1250-1517), Mısır, Şam ve Hicaz'da hüküm sürmüş, tarihteki en büyük Müslüman-Türk devletlerinden biridir. İslam dünyasının en önemli bölgelerini hâkimiyetleri altına almalarının yanı sıra Aynîcâlût Savaşı ile Moğollar'ın ilerleyişini durdurarak tarihte iz bırakmış bir devlettir. Ne var ki, İslâm tarihi çalışmalarında Memlûk Devleti genelde ihmal edilmiştir. Fatih Yahya Ayz'ın bu devletin teşkilatında önemli müesseseler arasında yer alan üstâdârlıkla alakalı çalışması hem ilk hem de ülkemizde yapılan az sayıdaki Memlûk tarihi araştırmalarından biri olması açısından kıymeti haizdir.

*Türk Memlûkleri Döneminde Saray Ağalığı, Üstâdârlık* adlı eser giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Yazar, girişte çalışmasında istifade ettiği kaynak ve araştırma eserleri tanıtmış (s. 6-23), daha sonra ana hatlarıyla Memlûk Devleti teşkilatını ve Memlûkler dönemine kadar üstâdârlık müessesesinin tarihî gelişimini özetlemiştir (s. 24-46). Burada yazar, sultanların menşei veya askerî eğitimleri aldıkları yere göre Memlûk Devleti'nin Türk ve Çerkez veya Bahrî ve Burcî Memlûkler olarak ikiye ayrıldığını, özellikle Bahrî Memlûkler döneminin devletin müesseseseleşmesi açısından önemli gelişmelere sahne olduğunu belirtmiştir. Memlûk Devlet teşkilatını askerî vazifeler, sivil bürokratların üstlendiği divanî görevler, adlî ve dinî görevler başlıkları altında tanıtarak Memlûkler dönemi kurumlar tarihi açısından faydalı bilgiler sunmuştur. Öte yandan "Memlûkler Dönemine Kadar Üstâdârlık" başlığı altında üstâdârlık müessesesinin Abbasîler dönemine dayandığını, Eyyûbîler, Hârizmşahlar ve Anadolu Selçuklularında da bu kurumun var olduğunu aktarmıştır (s. 39-46).

Eserin birinci bölümü (s. 47-148), "Türk Memlûkler Döneminde Üstâdârlık Müessesesinin Gelişimi" üst başlığını taşımaktadır. Bu bölümün "Üstâdâr Kelimesinin Kökeni ve Üstâdârlığın İstilahî Anlamı" başlıklı ilk kısımda yazar, üstâdâr kelimesinin kökeni hakkında birbirinden farklı görüşleri ortaya koymuş, "alim memuru" anlamındaki isteddârdan zamanla üstâdâra dönüştüğü yolundaki Kalkaşendî'ye (ö. 821/1418) ait görüşün daha isabetli olduğunu belirtmiştir. Üstâdârlığı istilahî olarak "*sultana ait dairelerin*

\* Yrd. Doç. Dr., SAÜ İlahiyat Fakültesi (saimy@sakarya.edu.tr)

(*büyütü's-sultân veya el-büyütatü's-sultaniyye*) tamamının gelir-giderlerini tanzim etmek, buralardaki görevlileri, sultanın hâşiyesi (sultanların yakın çevrelerinde bulunan hizmetçi, emîr, memlûk vs.), kadın ve erkek köleleri (*el-cevârî ve'l-gilmân*) idare etmek, sultanın talebi doğrultusunda seferlere katılmak, tam yetki sahibi olarak bu dairelerde yaşayan herkesin yeme-içme ve giyinme dâhil her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamakla görevli müessesese" şeklinde tarif etmiştir (s. 55). Bunların ardından "Devletin Kuruluşundan el-Melikü'z-Zahir Baybars Dönemine Kadar Üstâdârlık", "el-Melikü'z-Zahir Baybars'tan el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Dönemine Kadar Üstâdârlık", "el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanatından Türk Memlûkleri Döneminin Sonuna Kadar Üstâdârlık" ve "Türk Memlûkler Döneminde Devlet İdaresinde Üstâdârlığın Önemi" şeklinde beş alt başlık sıralanmaktadır. Birinci bölümün ikinci, üçüncü ve dördüncü kısımlarında yazar, kronolojik olarak üstâdârlık müessesesinin mahiyeti, önemi, üstâdârların tayin ve azil tarihleri ve görevleri hakkında detaylı bilgiler sunmuştur (s. 57-139). Yazar, yine bu kısımlarda bahsi geçen üstâdârların ilk zikredildikleri yerlerde koyduğu dipnotlarda bunların biyografileriyle alâkalı kısa bir malumat sunmuş, geniş bilgi için oldukça zengin bir kaynak listesini de ilâve etmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında yazar, ilk dönemde hüküm sürmüş bulunan üç sultandan kısa olsa da sadece el-Melikü'l-Mansur Nureddin Ali ve el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz'un üstâdârlarından bahsedildiğini, eğer varsa diğerleriyle ilgili bir bilgi verilmediğini ifade etmektedir. Verilen bu kısa bilgilerden hareketle bu dönemdeki üstâdârlığın iktidarın devraldığı Eyyûbiler'de olduğu gibi büyük öneme sahip görevler arasında yer aldığı şeklinde bir sonuca ulaşabileceğini ileri sürmektedir. Bu dönemde görev yapan söz konusu iki üstâdâr için büyük üstâdâr unvanının kullanılmaması ise muhtemelen üstâdâr sayısının fazla olmaması sebebiyle bu ilk devrede söz konusu unvanın kullanılmasına ihtiyaç duyulmadığı şeklinde değerlendirmektedir (s. 62).

Yazar "el-Melikü'z-Zahir Baybars'tan el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Dönemine Kadar Üstâdârlık" başlıklı üçüncü kısmın sonunda bazı noktalara işaret etmekte ve önemli değerlendirmeler yapmaktadır. Yazar öncelikle bu dönemin, kaynaklarda özellikle el-Melikü'z-Zahir Baybars'ın üstâdârları hakkında geniş malûmat bulunması ve bu görevi yürütenlerin, birkaç tanesi dışında büyük ümeranın en seçkinleri arasından tayin edilmeleri bakımından diğerlerinden ayrıldığına işaret etmektedir. Söz konusu dönemde üstâdârlık görevini önde gelen ümeranın yürütmesi ve bunların çoğunun daha sonra terfi ederek saltanat nâibliği gibi daha büyük görevlere atanmış olmaları dikkate alındığında üstâdârlık mü-

essesesinin Eyyûbiler zamanındaki önemini muhafaza ettiğinin anlaşılacağını belirten yazar, el-Melikü'z-Zahir Baybars zamanında bu müessesenin devlet idaresi içinde önemli bir yer kazandığını da ifade etmektedir. Yazar, el-Melikü'z-Zahir Baybars'ın devlet idaresinde yaptığı önemli düzenlemeler sırasında en çok güvendiği adamlarını üstâdârlık makamına tayin etmesinin üstâdârlık müessesesine verdiği değeri gösterdiği gibi, üstâdârlığın sultanlar için taşıdığı kritik konumu da ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. Yazara göre el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa'nın üstâdârı Bethâs gibi söz konusu müessesenin başına geçecek liyakatte görülmeyen kişilerin gerek tarihçiler tarafından tenkit konusu yapılması, gerekse de Bethâs'ı bu göreve atayan Sultan Ketboğa'nın önce onu yüzler emîrliğine terfi ettirme mecburiyeti hissetmesi üstâdârlık görevinin bu dönemdeki önemini ortaya koyar mahiyettedir (s. 96).

Ayaz, bu dönemin özellikleri arasında üstâdâr naipliğinden ilk defa bahsedilmesi, dolayısıyla birden fazla üstâdârın bulunmasının da yer aldığını belirtmektedir. Bu durumun da, ilerleyen zaman içerisinde Memlûk Devleti'nin idarî yapısının oturması ve Aynîcâlût Savaşı sonrasında Suriye ve Anadolu'ya doğru genişleme imkânı bulan devleti yöneten sultanların, bu amaçla sıkça seferlere çıkmak zorunda kalmalarından dolayı birden fazla üstâdâra ihtiyaç duymalarına bağlanabileceğini ileri sürmektedir (s. 97).

Yazar ele alınan dönemdeki üstâdârların yaptıkları görevlerin ağırlıklı olarak sultanın yeme-içme gibi şahsî ihtiyaçlarına ve seferlerdeki hizmetlerinin görülmesine yönelik olduğunu söylemektedir. Aksungur el-Farkânî başta olmak üzere bazı üstâdârların orduya komuta etmelerinin başında oldukları müessesenin aslî görevleri arasında olmadığını, bu tür görevlerin, söz konusu üstâdârların aynı zamanda mahdut sayıdaki en üst rütbeli ümeradan olmaları ile ilişkili hizmetler olarak mütalâa edilmesi gerektiğini belirtilirken, Baybars el-Çaşniğîr ve Sallâr örneklerinde görüldüğü gibi üstâdârların devlet idaresiyle ilgili her konuya müdâhil olmalarının da bu emîrlerin nüfuzlarına dayanarak gerçekleştirdikleri farklı faaliyetler olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir (s. 98).

“el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanatından Türk Memlûkleri Döneminin Sonuna Kadar Üstâdârlık” adını taşıyan dördüncü kısım “el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Döneminde Üstâdârlık” ve “el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Vefatından Türk Memlûkleri Döneminin Sonuna Kadar Üstâdârlık” şeklinde iki bölüme ayrılmaktadır. Yazar ilk bölümde el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un daha önceki saltanatları sırasında devlet idaresinde karşılaştığı baskılar sebebiyle son saltanatında çok farklı bir siyaset gütmeye başla-

dığına işaret ederek bunun çeşitli müesseselere ve üstâdârlığa yansımaları olduğunu belirtmektedir (s. 99-105). Daha sonra bu dönemin üstâdârlık açısından karakteristik özelliklerinden bahsetmektedir. Buna göre, söz konusu dönem üstâdârlığın bir süreliğine lağvedilmesi, hâs nazırlığı gibi bir görevin ihdas edilmesi ve bu göreve tayin edilenlerin sultanın gözdeleri arasında yer almaları ve idaredeki etkinlikleri cihetiyle üstâdarlık müessesesine dolaylı da olsa yaptıkları tesir bakımından farklılık arz etmektedir. Bu gelişmeler üstâdârlık müessesesinin itibar kaybetmesine sebep olmuştur. Akboğa örneğinde olduğu gibi üstâdârlık vazifesini yürütenlerin başka görevleri de üstlenmiş olmaları, Sultan Muhammed b. Kalavun dönemi üstâdârlığının dikkat çekici hususiyetleri arasındadır. Akboğa'nın aynı zamanda şâddü'l-amâiri's-sultâniyye olarak görev yapması hem ilk örnek olması, hem de Eyyübîler dönemindeki üstâdârlık uygulamasını hatırlatması bakımından kayda değerdir. Ancak bu uygulama devamlılık kazanmamış, dolayısıyla daha sonraki dönemlerde sultana ait inşa ve imar işlerini yürütme vazifesi üstâdârların görevleri arasında mütalâa edilmemiştir (s. 113).

“el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un Vefatından Türk Memlûkler Döneminin Sonuna Kadar Üstâdârlık” başlıklı bölümde ise ele alınan müessesenin tarihî olarak son dönemi ele alınmıştır (s. 114-139). Ayaz bu bölümün sonunda yaptığı değerlendirmelerde yaklaşık kırk üç seneyi bulan bu safhanın bariz özellikleri arasında üstâdârlık görevinin, başına getirilen bazı emîrlerin diğer vazifeleri yanında ikinci plânda kalan bir görev mahiyetine bürünmesinin yer aldığını kaydetmektedir. Yazara göre bu dönemin bariz vasıflarından biri de üstâdârlık kadrosunun genişletilmiş olmasıdır. Üstâdâr sayısının üçe çıkarılması ilk defa bu son safhada gerçekleşmiştir. Yine, bu son safhada daha alt konumdaki üstâdârlardan sıkça bahsedilmeye başlamıştır. Son safhadaki önemli bir diğer özellik de, yaklaşık son yirmi yıl içerisinde küçük yaşta sultanların ismen tahtta olmaları, devlet idaresinin fiilen bir veya birkaç emîr tarafından yürütülmesi gibi sebeplere bağlı olarak müesseselerdeki değişimlerin ön plâna çıkmasıdır. Söz konusu değişim sebebiyle atabeklerin ön plâna çıkması, sultanları ikinci plâna ittiği gibi sultana ait görevlileri, dolayısıyla üstâdârları da arka plâna atmıştır. Bu son safhadaki üstâdârlık, daha önceki dönemlere nazaran önem ve etkinliği azalmış, kaynaklarda başındaki görevliden az bahsedilen, kimi zaman buna bile gerek duyulmayan bir görev hâline dönüşmüştür (s. 138-139).

“Türk Memlûkler Döneminde Devlet İdaresinde Üstâdârlığın Önemi” başlıklı birinci bölümün son kısmında ise yazar, sultanın en yakınında olması gereken insanların başında üstâdârın zikredildiği, bu makam sahiplerinin sultana hizmet edenlerin amiri konumunda bulunduğu ve sultanla ilgili her türlü bilgiye ulaşma avantajına sahip olduğu, hatta sultanların çocuklarının

da şahsî üstâdârlarının bulunduğu dair birçok malumatı örnekleriyle nakletmektedir (s. 140-148).

Eserin ikinci bölümü “Üstâdârlık Müessesesi ve İşleyişi” üst başlığını taşımaktadır ve “Üstâdârlık İçin Gerekli Şartlar ve Tayin”, “Kıyafetleri, Binekleri, Lâkap ve Âdetleri”, “Görev Yerleri ve Ücretleri”, “Görevlerinin Sona Ermesi ve Bunun Sonuçları” ve “Üstâdârların Maiyeti” şeklinde altı kısma ayrılmıştır (s. 149-222). İkinci bölümün ilk kısmında, büyük üstâdârların yüzler, diğerlerinin de tabilhâne emîrlerinden seçildiği, dolayısıyla askerî sınıfa mensup olmanın ve rütbenin bu görevler için şart olduğu ifade edilmiştir (s. 152-159). İkinci bölümün ikinci kısmında üstâdârların resmî kıyafetlerinin el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun dönemine kadar sarı renkli ve sarıksız kellûteler (başlık), Halil b. Kalavun döneminde ise kırmızı renkli, uzun sarıklı Malatya yününden kellûteler, üzerlerinde alta el-kabâü'l-İslamî ismi verilen kaftan, ayaklarında ise mevsime göre değişen ve yazın beyaz, “el-alevî” denilen çizmeler, kışın ise Taif derisinden yapılan sarı çizmeler şeklinde olduğu kaydedilmiştir (s. 167). Bineklerinin ise, ümera sınıfından olmaları dolayısıyla rütbeleriyle mütenasip bir şekilde işlemeli ve iyi kumaşlardan yapılan eyerleri ve çulları olan pahalı ve cins atlar olduğu aktarılmıştır (s. 168). Ayrıca üstâdârlara, “üstâddârü'l-üstâddâriyye”, “üstâddârü's-sultân”, “üstâddârü'l-kebîr” ve “üstâzü'd-dâri's-şerife vb. lakaplar yanı sıra sultanın isminin eklenmesiyle kullanılan “üstâddârü'l-âliyyeti's-sultâniyyeti'l-Melikiyeti'z-Zâhiriyye” gibi lakaplar verildiği ifade edilmiştir (s. 170). Üstâdârların görev yerleri ve ücretleri kısmında ise resmî görev yerlerinin sultanların oturduğu Kal'atü'lcebel'de bulunduğu; ana gelir kaynaklarının diğer emîrler gibi kendilerine tahsis edilen iktâlar ve bunun yanı sıra devlet tarafından karşılanan günlük yiyecek istihkakları, yıllık elbise, binek, kurbanlık vb. ödeme ve ihsanlar olduğu belirtilmiştir (s. 175). Dördüncü kısımda ise üstâdârların saray teşkilatının başı konumunda olduğu, sultan dâhil herkesin yiyecek ihtiyacının giderilmesi, hâşiyelerin idaresi, kontrolü ve her türlü ihtiyacının karşılanması, “el-büyûtatü's-sultâniyye”nin genel idaresi, seferler sırasında sultanın hizmetlerinin görülmesi şeklinde birçok görevi yürüttüğü zikredilmiştir (s. 194). Üstâdârların görevlerinin sona ermesi ve bunun sonuçları başlıklı beşinci kısımda, üstâdârların görevlerinin sona ermesinin bir kısmının, daha yüksek bir göreve nakledilip terfî ettirilmeleri şeklinde olabildiği gibi eşdeğer ya da daha düşük bir mansıba tayin edilmek suretiyle de olabileceği ifade edilmiş ve bu konuda detaylı bilgiler sunulmuştur (s. 195). İkinci bölümün altıncı ve son kısmında ise geniş görev sahaları sebebiyle üstâdârların yardımcılara ihtiyaç duydukları; bu yardımcılardan, üstâdârların resmî ve şahsî maiyeti olmak üzere iki kısma

ayrıldığı belirtilmiş ve bunlar hakkında detaylı bilgiler verilmiştir (s. 199–222).

Sonuç bölümünde elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve Memlûkler döneminde üstâdârlık kurumunun önceki devletlerdeki uygulamalardan kısmen de olsa farklılık arz ettiği belirtilmiştir (s. 223-227). Öte yandan eserin sonunda geniş bir bibliyografya ile Türk Memlûkler dönemi sultanları ve üstâdârlarının isim listeleri, harita ve resimlerden müteşekkil ekler kısmı bulunmaktadır.

Eser, esas itibarıyla “üstâdârlık/saray ağalığı” gibi spesifik bir konuyu ele almasına rağmen diğer müesseseleri de ana hatlarıyla tanıtmaya sebebiyle Memlûk Devleti teşkilatını anlamak ve kavramak açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra Memlûkler dönemini siyasî, sosyal ve kültürel açıdan anlayabilme hususunda oldukça faydalı bilgiler de sunmaktadır. Eserin üslûbu ve yazarın konuları ele alma biçimi bu kitaptan yararlanmayı kolaylaştırıcı bir tarzdadır. Yazarın nokta bir konuyu ele alıp güzel bir şekilde dönemin panoramasını çizdiği, kitabın sistematik ve titiz bir çalışmanın mahsulü olduğu da belirtilmelidir. Son olarak şunu da ifade etmek lâzımdır ki, yazarın doçentlik çalışması olarak sunduğu eser üstâdârlık müessesesinin sadece Türk Memlûkler dönemindeki mahiyetini ortaya koymaya sebebiyle eksik kabul edilebilir. Yazar bu durum için Doktora tezi olarak kaleme aldığı Vezirlik müessesesiyle Çerkez Memlûkler dönemi üstâdârlığının iç içe bir yapı arz etmesini mazeret olarak ileri sürmektedir. Ancak söz konusu müessesenin dönemin bütünündeki panoramasını ortaya koymak bakımından eserin yeni baskılarında Çerkez Memlûkler dönemi üstâdârlığının da ilâve edilmesi yararlı olacaktır.